

PULONGILAMU YAPATISSO YA KUSEBELISA MUKWA WAKUKONA KUKUTELA MWAMAYEMO SAKATA APILI AMEZI MWA NUKA YA **KONGOLA**

Pulongilamu ya USAID ya mezi ilelile kueza zeñata za kukona kukutiseza mayemo sakata apili ni kubabalela mezi mwalilalanda za Okavango ni nuka ya Limpopo. Kukona kukutiseza mayemo sakata apili atalimani hahulu fakamaiso,

Mulelo wapampili yabutokwa ye ki wo:

- Kukona kufa silalanda sa Kongola sesifumanwi mwapatisiso;
- Kubonisa libaka zamakalelo mwa Kongola zeswanela kukona kukutela mwamayemo sakata apili; ni
- Kutatulula nako ya mulelo wo itingile falitaba zelufumani;

KONGOLA MO IBONAHALELA

Ne lu buzakile **batu ba 59** mwa Kongola

Buñata bwa batu bene lubuzakile ne bali balilimo zekwahalimu a 35.

Lilimo ze 35 kwahalimu (71%)

Lilimo ze 35 mwatasi (29%)

Buñata bwa batu be ne ba buzakilwe neli basali.

Basali (64%)

Baana (36%)

Mwa Kongola, kulima ki ona mutomo wa kupila kaona.

Kukona kuutwisisa kukutela mayemo sakata apili mwa Kongola

Limbule zanyambe zetisa sabo ni lipilaelo mwa Kongola ki ze cwale ka linanga ni kutokwa mezi.

Lika za sabo ni lipilaelo litisize mayemo a maswe mwalibaka kungelela njimo ni zeñwi ze pila mwamezi; ni kutisa tala ni kutokwa lico.

Mwa Kongola, kukona kukutela mwamayemo sakata apili kubonahala inge kucinca mikwa ya njimo.

Kukona kukutela mwamayemo sakata apili kutalusa ñi?

Kukona kukutela mwamayemo sakata apili ki kukona kualabela kuze tisa sabo ni lipilaelo Kuna ni likalulo zene zakukona kukutela mwamayemo sakata apili.

Mukwa wakuikopanya

Kana lwa kona kuipabalela luna beñi ni kukona kutwaela likezahalo?

Mukwa wakuikopanya

Kana lwa kona kutwaela nzila ya kupila kayona kasumulaho wakezahalo ye ezahezi?

Akalezo ya mukwa wa konahalo

Kana lwakona kueza mulelo wa likezahalo zeñwi ze kona kuezahala kuluna?

Mukwa wa kucinca

Kana lwa kona kucinca nzila ye lueza lika kayona ka kuya ka se luitutile?

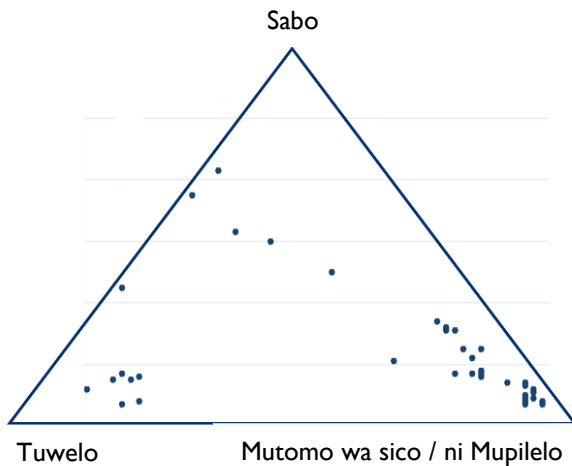
USAID
FROM THE AMERICAN PEOPLE

KONGOLA NI LIMBULE ZA NYAMBE

Limbule za nyambe ki mutomo wa lico ni tuwelo, mi likona kutisa kusabisa kwa bayahi ba Kongola.

Mapa ye mwatasi ibonisa kuli mezi ki mutomo wa sico/ ni mupilelo mwa Kongolola.

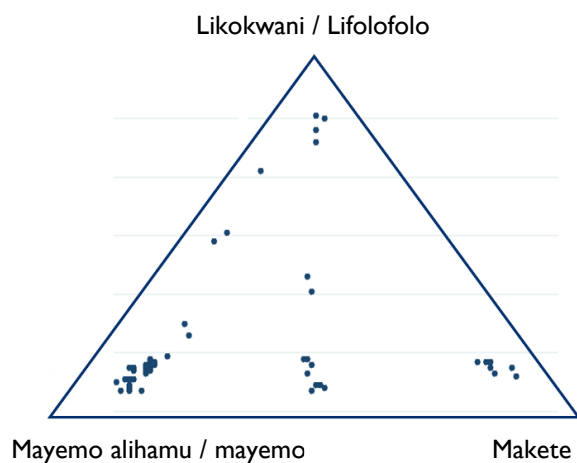

- Limela libonahala kuba zona mutomo wa tuwelo ni sico
- Lifolofolo libonahala kuba zona mutomo wa tuwelo ni sico; ni kuba sabo kakuli kamunu-lifolofolo za naheñi za itwanisa mwa sibaka seo.

SE SITISA SABO NI LIPILAELO

Mayemo alihalimu ni nako ki ona mutomo wa sabo ni lipilaelo kwa bayahi mwa Kongola.

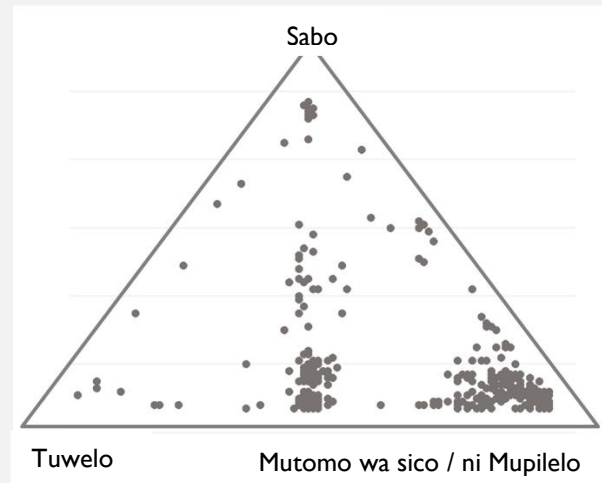
Kongola ikatalizwe hahulu ki linanga ni kutokwa mezi.

KONGOLA HAIBAPANYWA KWANUKA YA OKAVANGO

Sina ni mwa Kongola, limbule za nyambe ni mwa nuka ya Okavango ki mutomo wa kupila kaona kono ukona kuba hape o sabisa.

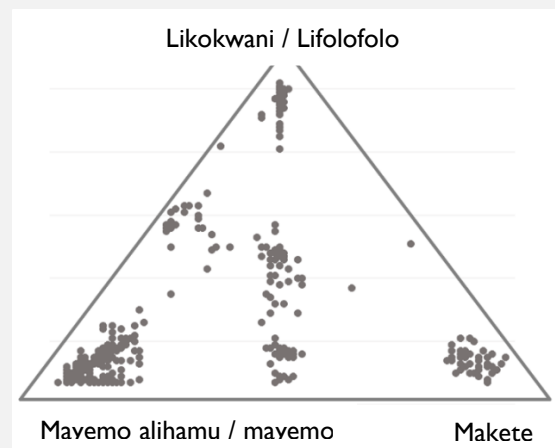
Ha kubapanywa ni mwa Kongola, mezi abonahala hahulu kuba mutomo wa sico/ ni mupilelo, Ka kuswana ni kwa Kongola mezi abonahala kutisa sabo, mi kubonaha kukala ni kuba ni linanga lelituna.

- Sina ni mwa Kongola, limela libonahala kuba zona mutomo wa tuwelo ni sico.
- Sina ni mwa Kongola, lifolofolo libonahala kuba zona mutomo wa tuwelo ni sico; ni kuba sabo. Kasumulaho kuka bonahala kuba ni kwiano yemaswe mwahala limbule za nyambe.

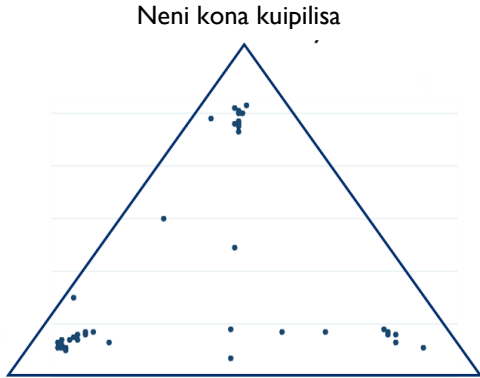
SE SITISA SABO NI LIPILAELO

Sina ni mwa Kongola, mayemo alihalimu ni nako ki ona mutomo was abo ni lipilaelo mwa nuka ya Okavango. Ha kubanywa ni mwa Kongola, likokwani / lifolofolo libonahale kuba mutomo wa sabo ni lipilaelo.

KUZWA MWASABO NI LIPILAELO

Bayahi bamwa Kongola ne ba kona kuzwa bona beñi, kapa kufumana tuso yezwa kwasicaba ni kubabañwi ba lubasi lwabona.

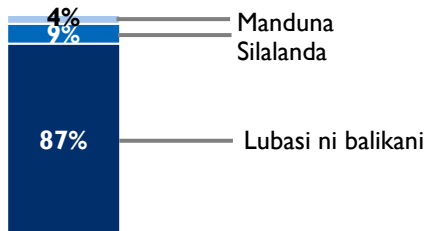

Neni bata tuso yezwa kwasicaba saka   Neni bata tuso yezwa kwalubasi lwaka

TUSO NI LITUKISO ZA SABO NI LIPILAELO MWA KONGOLA

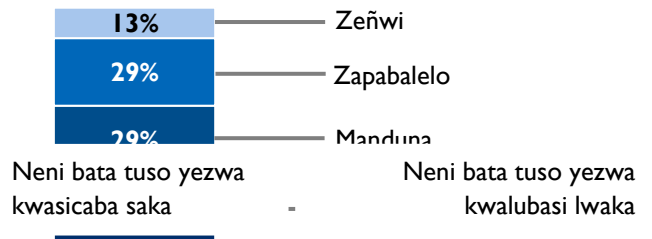
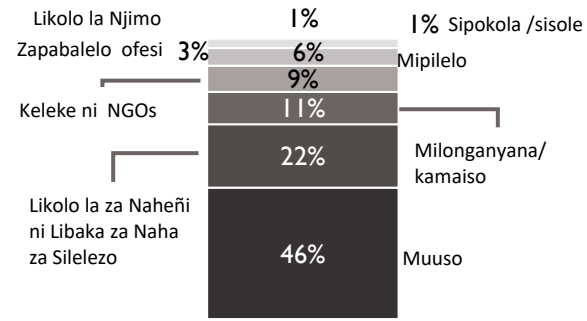
Kwabayahi ba 39% bakona kufumana lituso kwa batu.

Kamukwa wo cwalo lituso li mwamayemo a manyinyani feela mwa Kongola. Kubao babakona kufumana lituso **banani batu ko baya**, bakupa lituso kwa lubasi ni balikani.

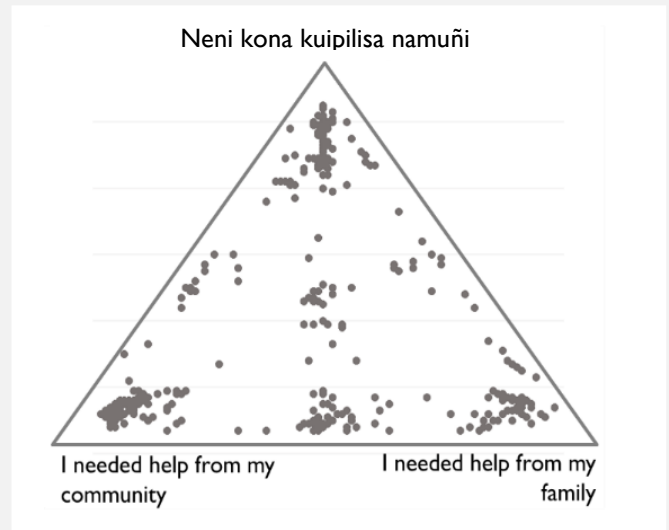
Kwabayahi ba 24% bakona kufumana lituso kwa tutengo.

Kwa balaabi ba 24% ba mwa Kongola ba supelize kuli bakona kufumana lituso kwa tutengo, batu babonisa kuli bakona kufumana lituso kwa libaka za pabalelo ya lifolofolo, manduna ni muuso.

KONGOLA HAIBAPANYWA KWANUKA YA OKAVANGO

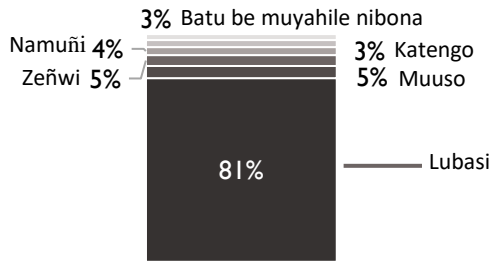
Inge mwa Kongola, bayahi banuka ya Okavango ni bona bakona kuitusa kapa kuikopanya mwasilalanda ni lubasi.

TUSO NI LITUKISO ZA SABO NI LIPILAELO MWA NUKA YA OKAVANGO

Kwabayahi ba 48% ba nuka ya Okavango bakona kufumana lituso kwa batu.

Ye ipahami ka 9% kufita 39% ya mwa Kongola. Ka kuswana ni ba Kongola, kubaba sina ko bakona kufumana lituso, buñata (81%) ne bakona kufumana tuso kwa lubasi lwa bona.

Kwabayahi ba 54% ba nuka ya Okavango bakona kufumana lituso kwa tutengo; kufitelela ba mwa Kongola.

Kuba 42% babakona kuya kwa tutengo to, buñata bwa bona (sina mwa Kongola) ba itingetile kwa makolo a shutanashutana a muuso ni kwa bayemeli ba milonganyana.

KUITUKISEZA ZAKWAPILI

Kaufela bona, bayahi ba mwa Kongola ne bafumani kuli buñata **bwalisebeliso, zibo ni lisebeliso ze tiile za mihala ne li kona kuba tusa kwa kualabela hande** kwa sabo ni lipilaelo ya kwapili.

Litumelo ni zeba eza batu ba bañwi mwa silalanda ki za butokwa kwakunyakisisa zeo batu ba lumelelana kazona. Kacwalo, ki kwabutokwa kubona kuli sicaba si fumana litaba zekona kuba tusa hande haba eza litukiso.

41% ya bayahi ba Kongola **baitukiselize** lika ze kona kutisa sabo ni lipilaelo kwa pili. Kwa bayahi ba 41% ba mwa Kongola ba banani buitukiso, buitukiso bo ne bu hatelezi fa kucinca linzila za kulima ka mukwa wa kukona kutiseza lika mwa mayemo sakata apili. Bu itukiso bwa mitala yabatu ye babihile ingelezi ze:

- **Kucinca Njimo:** Kucinca kwa linako za njimo, kucala lipeu za linanga, kukala kulima kapili.
- **Zeñwi:** Kufumana tuto ya linako ze sabisa, kukalisa misebezi ya buikezezo.
- **Tuso ya muuso:**
Ku biha lika kwa manduna.

15 Kucinca

6 Zeñwi

3 Tuso yamuuso

Palo ya batu

Kutokwa lisebeliso ni tuso kupaleliswa batu mwa Kongola kueza milelo ya bona.

KONGOLA NE IKONA KUKUTELA CWAÑI MWAMAYEMO SAKATA APILI?

Mwa Kongola, bayahi babulezi kuli babilaezwa ki kutokwa lika ni tuso ye nyinyani ye bapalelisizwe kueza milelo ya bona hande. Limbule za nyambe ki mutomo wa lico kuungelela ni tuwelo mi kacwalo li sinyizwe ki mayemo a linanga ni kutokwa mezi mwa sikiliti. Lifolofolo kanako kaufela litisize sabo kwa sicaba mi kamunu – lifolofolo za naheñi za itwanisa ka kukezeza ni kuba mwa kwinano ya lisebeliso ze nyinyani.

Ku zwiseza pili mayemo a kukutiseza mayemo sakata a pili, bayahi ba mwa Kongola bakona kufumana kwa likezo ze latelela ze bupilwe za kukona kuli ba utwisise ze bupilwe ze mwa sicaba, za mayemo a alihalimu ni nako ni za buikezezo ze bonwi:

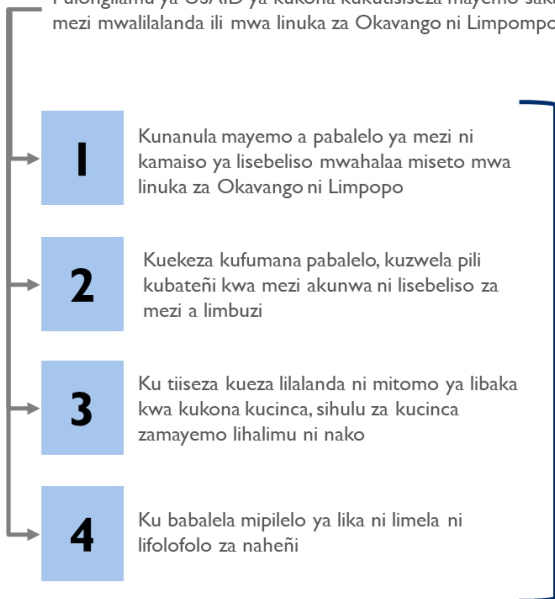
- **Kucinca Njimo:** kukezeza kwa kamunu – lifolofolo za naheñi kwakuitwanelela za linanga lelituna, mikwa yakale yakulima ikona kusa tisa kutulo yeswana. Mikwa ya kubata kufumana buniti bwalipeu zalinanga – ka mo kutulo ikona kunanulelwa kwahalimu ni hakuna ni kucinca kwamayemo alihamu anako ashutanashutana.
- **Kuleka peu hamoho:** mukwa wakuleka lipeu hamoho u kona kutisa kekezo yakulekelwa ni kufiwa masheleñi kwa muuso kapa kwa tutengo to tuikemezi tunosi. Mukwa wocwalo ulumelela kuli lipeu likopanelwe mwahala bayahi, ni kutisa kuli mifuta ya lipeu ihule ni kucalwa, ni kuli bayahi kaufela ba fumane tuso. Mufuta wo ukutiseza fafasi mayemo atata kumañi ni mañi ni kutisa kunanula mayemo sakata amwasilalanda.
- **Kubuluka mezi a pula:**
Linanga ha liekezeza, ki kwabutokwa hahulu kwa sikiliti kubuluka mezi a pula amañata. Matanka a Jojo a mezi a katusa kwa kufa teko ye nyinyani ya tatululo ya kubuluka mezi kwa ku asebelisa kwa pili. Kuzwela pili cwalo, sicaba se siñata mwa silalanda sikona kuba ni matanka ajojo kusina kukatazana fa halimu a kufumana mezi, ka kushutana ni likelenge.

• **Litaba zamwasilanda zekubukanyizwe:** Bayahi ba mwa Kongola ne ba bulezi kuli kutokwa litaba zeyahisa ki ko kubatibela kuitukiseza za sabo ni lipilaelo. Ki ba 39% kwa bayahi baba supelize kuli bakona kufumana lituso kwa batu. Patisiso ya luna ibonisa kuli lilalanda ze kona ku isileleza zona liñi kwa likezahalo ni kucinca linzila za kupila ni linzila ze tiile za kuikambota. Kuakalezwa kubupa katengo kakamita ka katusana kwa kuikabela mihupulo, tatululo ni tuso ya ngambolo ya mihala. Ye ikona kuno eziwanga ki manduna ba silalanda ka kuba lumelela ku ikabela lika zenca mwahala silalanda kaufela.

Kakuya kaze fumanwi mwa patisiso ya luna, litisizwe ki sabo ni lipilaelo zeñata, ze tisizwe ki kutokwa lico, mezi, tuso ya mupilelo, lisebeliso ni lituwelo. Za buikezezo ze bonisizwe fahalimu likona kutisa kuli ba silalanda sa Kongola ba nanule za kuitukiseza za sabo kwapili, ni kuzwa mwa sabo ye kapili. Ze likona kucinca mayemo sakata apili a mikwa ya kuambolisana, za njimo ni kufumana mezi.

KUSUFAZO KAKUTALA YA PULONGILAMU YA USAID YA KUKONA KUKUTISEZA MAYEMO SAKATA APILI AMEZI

Pulongilamu ya USAID ya kukona kukutiseza mayemo sakata apili a mezi ilelile kubupa zeñata za kukutiseza mayemo a mezi mwalilalanda ili mwa linuka za Okavango ni Limpopo. Lunani milelo ye mine:

Ku babalela mipilelo ya lika ni limela ni lifolofolo za naheñi

LIBAKA ZA KUKONA KUKUTISEZA MAYEMO SAKATA APILI

- Libaka litameha kuzamaisa lisebeliso ni miyaho kukona kukutiseza mayemo sakata apili.
- Lutusa libaka kwa kubupa hamoho milelo, kubupa swalisano yetiile ya mihala, kuzwiseza pili libaka ni kufita fa milelo ya mikopano.
- Kuluwa libaka ki kwa butokwa kuli lizwele pili.

MIKWA YA LITABA ZE TOMAHANA

- Kuzamayisa lisebeliso ki kokunde ni kubupa ko kukona kukutiseza mayemo sakata apili, lutokwa litaba ze kona kufumanwa ni kukona kusebeliswa kwa kunga milelo.
- Lusweli kusebeza kwa kutaleleza libaka za litaba ze siilwe, kubupa litaba ni kuli kopanya mwa milelo ye ngilwe.

LIKEZO ZA BUIKUPULELI

- Lutokwa ku hupula linzila zenca za mipilelo kuamana ni za kucinca kwa mayemo a lihalimu ni nako. Ku ze lutokwa ku utwisisa mo li ezezwa ni mo lukona kuli sebeliseza.
- Luka tusa mikwa ya buikupuleli ni licinceho ni kulieza.